

הבחירה בהגותו של רבי יוסף אלבו*

שלום צדיק**

ספר העיקרים של ר' יוסף אלבו הוא מן הספרים הפילוסופיים החשובים שנכתבו במאה ה-15 בספרד (וגם מן הספרים הפילוסופיים היהודיים הפופולריים שנכתבו בימי הביניים). אגב עיסוקו בעיקרים המחבר מציג לקוראיו את מכלול הגותו כמעט בכל הנושאים הבולטים שהעסיקו את הפילוסופים היהודים בימי הביניים.¹ גם בשאלת הבחירה יש לר' יוסף אלבו עמדה מעניינת שכמעט שלא נחקרה במחקר המודרני.²

* המאמר, בעיקר חלקו הראשון, מבוסס על עבודת הדוקטור שלי, "השילוש והדטרמיניזם בהגותו של אבנר מבורגוס", שהוגשה לסנט אוניברסיטת בן גוריון בנגב בשנת תשע"א בהנחיית פרופ' ד' לסקר (להלן: דוקטורט).

** מכון כהן להיסטוריה ופילוסופיה של המדעים והרעיונות, אוניברסיטת תל אביב.
¹ לסיכום המחקר על ר' יוסף אלבו עיין ד' ארליך, הגותו של ר' יוסף אלבו: כתיבה אוטורית בשלהי ימי הביניים, רמת גן 2009 (להלן: ארליך), עמ' 34-45. יש לציין שבשנים האחרונות חל מפנה ביחס להגותו של ר' יוסף אלבו. בקריאה ראשונה של ספר העיקרים בולט לעין שלפעמים המחבר סותר את עצמו בנושאים אחדים, בעיקר בתורת התארים של האל. עד המאה ה-20 רווחה הדעה בקרב החוקרים שסתירות אלו נובעות מן האקלקטיות של ר' יוסף אלבו (על כך עיין בעיקר H.A. Wolfson, "Crescas on the Problem of Divine Attributes", *JQR* 7 [1916], pp. 1-44; 175-121; 213-216; י' גוטמן, דת ומדע, ירושלים תשל"ט [להלן: גוטמן], עמ' 184-191; א' שביד, "בין משנת העיקרים של ר' יוסף אלבו למשנת העיקרים של הרמב"ם", תרביץ לג [תשכ"ד], עמ' 74-84, בעיקר עמ' 76). בשנת 2002 ביקר ד' שוורץ עמדה זו וטען שהסתירות בספר העיקרים (ובעיקר בתורת התארים) נובעות מכתיבה אוטורית של ר' יוסף אלבו (ד' שוורץ, סתירה והסתרה בהגות היהודית בימי הביניים, רמת גן תשס"ב, עמ' 183-196. להלן: שוורץ, סתירה והסתרה). ד' ארליך ייחד לבעיית תוארי האל פרק קטן (עמ' 88-93), אך כל ספרו עוסק בחשיפת הממד האוטורי של ספר העיקרים בעקבות מחקרו של שוורץ (על הרקע התיאורטי להסבר אוטורי של הספר עיין שם, עמ' 45-86). על תוארי האל אצל ר' יוסף אלבו עיין גם דוקטורט, עמ' 277-282. עוד יש לציין שה' קרייסל (H. Kreisel, *Prophecy: The History of an Idea in Medieval Jewish Philosophy*, Amsterdam 2001, pp. 486-543 [להלן: קרייסל]) טוען כי אמירותיו של אלבו על הנבואה משקפות כנראה אקלקטיות ולא רובד אוטורי.

² על הבחירה אצל ר' יוסף אלבו (ועל השוני בין עמדתו לזו של רבו, ר' חסדאי קרשקש), עיין L. Stein, *Die Willensfreiheit und ihr Verhältniss zur Göttlichen Präsciencz und Providenz bei S. Feldman*, "A ;den Jüdischen Philosophen des Mittelalters, Berlin 1882, pp. 55-56

מטרת המאמר כאן היא לדון בשני פנים בגישתו של ר' יוסף אלבו לבחירה. בחלק הראשון נראה בקצרה את גישתו הכללית לבחירת האדם ולכמה שאלות הקשורות בה, ובחלק השני ננתח את המנגנון הפנימי של כוחות הנפש המביא את האדם לבחירה חופשית, ונסה לראות מהו המנגנון הפסיכולוגי האחראי לבחירתו החופשית של האדם.

שיטתו של ר' יוסף אלבו בבחירה

לדעתי, שלא כמו בתוארי האל, בנושא הבחירה אי אפשר לבסס חד-משמעית את דבר קיומם של שני רבדים ב'ספר העיקרים'³. כפי שנראה, יש בשאלת הבחירה והאסטרוולוגיה פער בין הכללים שהמחבר קובע ב'ספר העיקרים' ובין ההסברים לאותם כללים. השאלה היא אפוא אם הסברים אלו מביאים את דעתו האמתית של אלבו, או שמא הפער בין ההסברים לכללים אינו אלא אמצעי הסתרה.

כאן נדון בשלוש שאלות עיקריות הנוגעות לבעיית הבחירה: הגדרת הבחירה, יחסו של אלבו לאסטרוולוגיה ובעיית ידיעת האל. בכל אחד מן הנושאים נבחן תחילה את האמירות הפזורות בספר העיקרים בנושא הנדון, ורק אחר כך נעיין בדיון העיקרי בו.⁴ אלבו קובע כמה פעמים⁵ במאמר הראשון של ספרו שהבחירה היא חלק של הדת בכלל ולא רק של הדת האלוהית במה שהיא אלוהית, שכן אי אפשר לצוות או לאסור מעשים מסוימים אם אין לאנשים העושים אותם בחירה אם לעשותם אם לאו.⁶ במאמר ג'⁷ הוא מוסיף וקובע כי רק אדם המודע לבחירתו על שני הצדדים שבה יכול לעשות כל אחד מן הצדדים האלו⁸ ועושה את הפעולה לאחר בחינה שכלית של שתי האפשרויות: רק הוא יכול להיקרא בוחר באמת, ורק הוא מקבל שכר ועונש על הפעולה שעשה מבחירה זו. מן הקטעים הללו, המובאים מחוץ לעיסוקו העיקרי בבחירה, אפשר להסיק שתי מסקנות חשובות: ראשית, יש לאדם בחירה חופשית, ושנית, לבחירה זו יש חופש ממשי מוחלט: האדם מסוגל לשקול את מעשיו בשכלו ולאחר מכן להחליט ללא שום מניעה מה עליו לעשות.⁹

Debate Concerning Determinism in Late Medieval Jewish Philosophy", *PAAJR* 51 (1984), pp. 15-54 (להלן: פלדמן, דטרמיניזם), בעיקר עמ' 38-40.

³ בעיקר מכיוון שלא מצאתי בשאר הנושאים את רוב אמצעי ההסתרה המאפיינים את אלבו (ארליך, עמ' 51-56) על פי שיטת הטוענים שיש בספר העיקרים רובד נסתר. הצהרתו של אלבו (בהערה המקדימה למאמר השני) על רבדים שונים בספרו מקדימה את עיסוקו בבעיית התארים, ואין זה ברור כלל אם היא נכונה לנושאים אחרים. על הערה זו עיין ארליך, עמ' 46-51; שוורץ, סתירה והסתרה, עמ' 183-187.

⁴ על חשיבות האמירות שמחוץ לדיון המרכזי לפענוח הרובד האזוטרי בספר העיקרים עיין ארליך, עמ' 52-53.

⁵ לדוגמה פרקים יג, טו וכו'.

⁶ גם הדתות הנימוסיות שאינן אלוהיות בנויות מציוויים ומאיסורים.

⁷ בפרק לו, העוסק באהבת ה'.

⁸ ככל הנראה מדובר ביכולת ממשית, משום שאלבו שולל מהגדרת הבחירה אדם ש"אינו יכול לעשות ההיפך". אם כן, הגדרתו ליכולת שונה (בוודאי בקטע הזה) מן ההגדרה שראינו אצל רח"ק.

⁹ על הבחירה אצל אלבו עיין ספר העיקרים, מאמר ראשון – פרקים ג, יד, טז, כו; מאמר רביעי – פתיחה ופרקים א, יח, ל.

דיונו העיקרי של אלבו בבחירה מובא בפרקים א-ו של המאמר הרביעי בספר העיקרים.¹⁰ בפרק הראשון של המאמר, אגב דיון בבעיית ידיעת ה', אלבו דוחה את שיטתם הדטרמיניסטית של אבנר ורח"ק¹¹ בבחירה, ואלה דבריו שם:

ויש מן האחרונים מי שהתיר זה הספק,¹² בשאמר שהדבר כבר יהיה מחויב בבחינת סיבותיו ואפשרי בבחינת עצמו... וכשיעוין זה הדעת, ימצא הפך הדעת הראשון,¹³ שהוא נוטה לדעת האומר שכל הדברים הם בגזרה ושטבע האפשר בלתי נמצא. שאחר שהדברים מחויבים בבחינת סיבותיהם, אם ידע השם יתברך הסיבות הנה יהיו מחויבים בהכרח, ואם כן מה זה שנאמר שהם אפשריים בבחינת עצמם, אחר שהם מחויבים ומוגבלים מן הצד שיצא מהם אל המציאות שהוא מצד הסיבות, ואי אפשר שיצא אל המציאות זולת הצד ההוא, ואין זה אפשר אלא בבחינה שכלית.¹⁴

אלבו דוחה במפורש את ההבחנה השכלית שביסוד טענותיהם של רח"ק ואבנר. לפי שיטתם, המבוססת בעיקר על דטרמיניזם מדעי ולא תאולוגי, אם יש לאדם יכולת פיזית (קרי: הוא פועל ללא כפייה חיצונית) לממש את רצונו, ניתן לומר על בחירתו שהיא חופשית לגמרי, גם אם תוצאתה נקבעה מראש בדטרמיניזם פסיכולוגי. אלבו, שלדעתו הבעיה בעיקר תאולוגית, קובע שההבחנה בין היכולת של האדם בעצמו ובין הסיבות המשפיעות עליה היא בטלה, שכן אם האל יודע את העתיד, הרי אי אפשר לשנותו, וכך אין לאדם בחירה. אלבו דורש שהבחירה תהיה לא רק להלכה אלא גם למעשה. את הדטרמיניזם הרואה בבחירה סוף ידוע מראש של תהליך פסיכולוגי דטרמיניסטי הוא

¹⁰ אלבו דן בידיעת ה' ובאסטרוולוגיה כחלק מנושא הבחירה, ולאחר מכן הוא עובר לנושאים קרובים, כגון ההשגחה.

¹¹ על גישתו של רח"ק בבחירה עיין ש"ב אורבך, עמודי המחשבה הישראלית, ירושלים תשמ"ב, עמ' 1051-1092; י' בער, "ספר מנחת קנאות של אבנר מבורגוש", תרביץ יא (תשמ"א), עמ' 188-212; גוטמן, עמ' 149-168; ז' הרוי, "לזיהוי מחברן של ההסתייגויות מן הדטרמיניזם בס' אור ה' לר' חסדאי קרשקש – עדות כ"י פירנצה", קרית ספר נה (תשמ"ם), עמ' 794-801; ז' הרוי, "הערות על הביטוי 'הרגש אונס והכרח' אצל ר' חסדאי קרשקש", מחקרי ירושלים במחשבת ישראל ד (ג-ד) (תשמ"ה), עמ' 275-280; S. Feldman, "Crescas' Theological Determinism", דעת 9 (תשמ"ג), עמ' 3-28; פלדמן, דטרמיניזם, עמ' 15-37; א' רביצקי, "רבי חסדאי קרשקש בשאלת חופש הרצון", תרביץ נא (תשמ"ב), עמ' 445-467; א' רביצקי, דרשת הפסח לר' חסדאי קרשקש ומחקרים במשנתו הפילוסופית, ירושלים תשמ"ט, עמ' 34-68; דוקטורט, עמ' 282-286; ש' צדיק, "בחירת האדם ורצון החיות בפילוסופיה היהודית בסוף ימי הביניים", *JSIJ* 9 (2010), עמ' 181-203 (להלן: צדיק, רצון החיות). על גישתו של רח"ק בעניין ידיעת האל על הפרטים והעתידות שמנבא הנביא עיין קרייסל, עמ' 435-439 ועמ' 452.

¹² המתח בין ידיעת ה' לבין בחירת האדם.

¹³ דעת המצדדים בבחירה ממשית.

¹⁴ ספר העיקרים, מאמר ד, פרק א, עמ' תמב. בהמשך אלבו קובע שההבחנה השכלית אינה מעלה ואינה מורידה, שכן האל יודע את הסיבות הקיימות ואת הסיבות הנובעות מהן, ואם כן, אין דעה זו פותרת את המתח בין ידיעת ה' ובין בחירה, משום שהסיבות מחייבות את תוצאותיהן, ולכן אם האל יודע את הסיבות (וברור שידעתו אינה משתנה), הכול ידוע מראש. נמצא שקיימות שתי אפשרויות בלבד: הכול ידוע לאל או שהכול ניתן לבחירת האדם, ואין שום אפשרות ביניים.

דוחה ודורש בחירה ממשית (ועוד הוא דורש את קיומו הממשי של האפשר). עוד חשוב לציין שאלבו קובע שהעולם האמפירי מלמד על בחירת האדם.¹⁵ הפרק המרכזי על בחירת האדם (מאמר ד בפרק ה) נפתח בשאלה אם כל מעשי האדם תלויים בבחירה גמורה, בהכרח או בשניהם גם יחד, או שמא מקצת פעולות האדם תלויות בבחירה, מקצתן בהכרח ומקצתן בזה ובה. לאחר שקבע כי אי אפשר שתהיינה כל פעולות האדם תלויות בהכרח,¹⁶ וגם אי אפשר שתהיינה כולן נתונות לבחירה גמורה,¹⁷ הוא מבטל את האפשרות ששני היסודות האלה מעורבים בכל פעולה ומציג את דעתו בעניין:

ושנאמר גם כן שיהיו כל הפעולות האנושיות מעורבות מן ההכרח והבחירה אי אפשר, שאם כן לא יהיה בכאן פעולות ראוי שישובח האדם או יגונה עליהן. שהפעולות שישובח האדם או יגונה עליהן הן הפעולות שאין בהן צד ההכרח כלל... ואחר שאי אפשר שיהיו כל הפעולות האנושיות בהכרח ולא כולן בבחירה ולא כולן מעורבות מן ההכרח והבחירה, לא נשאר אלא שיהיו מקצתן בחירות ומקצתן מוכרחות ומקצתן מעורבות מן ההכרח והבחירה.¹⁸

מפסקה זו למדים שני דברים חשובים בשיטת הבחירה של אלבו: ראשית, כדי שיהיה אפשר להצדיק שכר ועונש¹⁹ צריכות להיות פעולות החפות מכל השפעה הכרחית. מצירוף מסקנה זו עם הנזכר לעיל בדבר מהות הבחירה עולה דעה קיצונית על מתן הגמול: רק מה שנעשה משיקול דעת המושגת על ידיעת שתי האפשרויות ללא כל השפעה קיצונית (בכללה השפעה שאינה מכריחה את האדם לגמרי) ומתוך יכולת ממשית מצדיק שכר ועונש.

שנית, אלבו מחלק את הפעולות לשלושה סוגים:²⁰ א) פעולות בחירות שטבע האפשר שמור בהן, וכל אלו בשליטת השתדלות האדם ועליהן ניתן הגמול; ב) פעולות שאינן מושפעות מהשתדלות האדם אלא נובעות מהשפעת המערכת או מגזרת האל. בהמשך דבריו המחבר מסייג אמירה זו וקובע שפעולות אלו פועלות כשאין לאדם די

¹⁵ בעיקר בפרקים ב-ד של המאמר השני. להלן נראה שהוא משתמש בטיעון הזה כדי לדחות את האסטרולוגיה.

¹⁶ ראשית, מפני שהחוש מורה שיש לאדם בחירה. שנית, מפני שהכרח מוחלט מבטל לגמרי את שורשי התורה (כנראה כוונתו לאפשרות לצוות ולאסור לתת שכר ולהעניש). הגמול הוא יסוד חשוב אצל אלבו, והוא מייחד לו את המאמר הרביעי בספרו (על הנושא הזה ועל הקשר שלו לנבואה עיין קרייסל, עמ' 535-537). ועוד, שדעה זו אינה פותרת את בעיית ידיעת האל, כי גם אילו ידע האל את כל הדברים העתידיים לקרות, היה שינוי בידיעתו, לפי שאינה דומה ידיעת דבר העתיד לקרות לידיעת דבר שכבר קרה.

¹⁷ שהרי עינינו הרואות כי פעמים הרבה שאין השתדלות מועילה כלל, ופעמים שהיא אף מביאה לתוצאה הפוכה מן המקווה (כגון השתדלות אחי יוסף לבטל את חלומו, שהיא שהביאתו בסופו של דבר למימוש). ספר העיקרים, מאמר ד פרק ה, עמ' תס-תסא.

¹⁹ על שיטתו של אלבו בהשגחה ועל הקשר שלה לבעיית האנוסים בדורו עיין B. Netanyahu, *The Marranos of Spain from the Late 14th to the Early 16th Century: According to Contemporary Hebrew Sources*, London 1998, pp. 118-127.

²⁰ כל אחד מן הסוגים מפורט בהמשך דבריו.

זכויות לבטל את הגזרות הרעות,²¹ או כשהאל מתערב ומציל אותו בעל כורחו מן התוצאות הרעות שהשתדלותו הייתה מביאה עליו; ג) פעולות המושפעות מן ההכרח ומן ההשתדלות, כגון מציאת מטמון: אילולא חפר האדם, לא היה מוצא אותו, אך אי אפשר לומר שהתעשרותו נובעת אך ורק מהשתדלותו.

יש פער בולט בין הפסקה המובאת לעיל ובין ההסבר לסוג השני. בקטע הקודם אלבו קובע כי יש פעולות שבחירה והשתדלות אנושית אינן משפיעות עליהן כלל, אך מדברי ההסבר שבהמשך עולה שההכרח הזה אינו נובע אלא מחוסר זכויות.²² משמעות ההגדרה הכללית של אלבו היא אפוא שברגע מסוים אין השתדלות האדם משפיעה על מעשיו, אך היעדר ההשפעה הוא תוצאה של בחירה רעה קודמת (או הימנעות ממעשים טובים).

כמובן, ניתן לטעון שיש כאן סתירה מכוונת שתכליתה להסתיר את דבר קיומן של פעולות שאין האדם משפיע עליהן. על פי ההסבר הזה, אלבו הוסיף את ההסתייגויות מן החלוקה המשולשת כדי להסתיר מן ההמון שלפעמים אין להשתדלות כל השפעה. אם כנים הדברים, הרי מטרתו בסוף פרק ה ובפרק ו היא לשכנע את קוראיו מן ההמון שהכול תלוי במעשיהם, וגם אם השתדלו להשיג מטרה כלשהי ונכשלו, אין כישלון זה תלוי בגזרה קדומה של האל כי אם במעשיהם הקודמים שבגללם נענשו, או לכל הפחות לא צברו די זכויות כדי שגזרתו תתבטל.

לדעתי, קריאה כזאת בלתי-סבירה מכמה סיבות:²³ ראשית, נכון הרבה יותר לקרוא את הציטוט לעיל ברצף עם סיווג פעולות האדם לשלושה סוגים, כלומר את הוכחתו שיש מעשים בתחום השפעתו המוחלטת של ההכרח, שפעמים שאדם משתדל להשיג דבר מה בכל כוחו ובכל זאת נכשל. הוכחה זו סייג אלבו בקביעה שאותם מעשים אינם ניתנים להשפעת האדם **בזמן מסוים**, אך חוסר ההשפעה נובע ממעשיו הקודמים. שנית, בדבריו של אלבו על כתיבתו האוטורית אין כל רמז שדבריו בשאלת הבחירה בכלל זה.²⁴ לפיכך אפשר לסכם שר' יוסף אלבו סבור שיש לאדם שליטה ממשית על מעשיו (שלא כדעת רבו, רח"ק). לשיטתו, במקצת הפעולות יש לאדם בחירה מוחלטת,²⁵ ואין פעולה המוצאת לגמרי משליטתו.²⁶

²¹ גישה זו דומה במידה רבה לפירושו של הרמב"ם על הכבדת לב פרעה, ולפיו היא עונש על חטאיו קודם לכן (הקדמה לפרק חלק, פרק ח, עמ' רי-ריח). אלא שיש הפרש גדול בין שתי הדעות. הרמב"ם קובע ששליטת הבחירה החופשית היא עונש, קרי, המצב הרגיל הוא בחירה, ורק חטאים יכולים להביא לביטולה, אבל אלבו מזכיר גם היעדר זכויות, משמע שיש מצב טבעי נוסף שביסודו עומד ההכרח, אלא שריבוי זכויות יכול לשנותו.

²² בפרק הבא (ספר העיקרים, מאמר ד, פרק ו) קובע אלבו שאחת הסיבות למניעת חופש בחירה אמתית היא עונש על פעולה קודמת של האדם.

²³ על הקושי לקבוע את הכוונה האמתית של הכותב בחיבורים אוטוריים עיין שוורץ, סתירה והסתרה, עמ' 258-272.

²⁴ להלן נראה קשיים דומים בשאלת יחסו של אלבו לאסטרולוגיה.

²⁵ ובזה הוא אולי קיצוני אפילו מהוגים כרמב"ם וכו' יצחק פולקר (ש' צדיק, "רצון ה', ידיעת ה' ורצון האדם בהגותו של רבי יצחק פולקר", עתיד להתפרסם בדעת [להלן: צדיק, פולר]), שאצלם בחירה מוחלטת היא נחלת המלאכים בלבד, ואין היא בחירה ממשית, שכן מי ששוקל את שתי האפשרויות בשכלו עד תום יבחר ללא ספק במעשה הנכון. נראה שאלבו הגדיר את השיקול השכלי כמודעות למעשה הפרטי שיש להחליט על אודותיו ולא כהבנה עמוקה של כל השפעותיו.

²⁶ גם בזה אלבו קיצוני מהרמב"ם ומפולקר, הסבורים שגם לצדיק הגדול ביותר קורים מקרים רעים (ראה מורה נבוכים, חלק ג, פרק יג; א' נוריאל, גלוי וסמוי בפילוסופיה היהודית בימי הביניים, ירושלים

יחסו של אלבו לאסטרולוגיה

מחוץ לדיונו העיקרי בבחירה אלבו מזכיר כמה פעמים שפע הבא מן הכוכב אל המוכן לקבלו.²⁷ עם זאת הוא שולל במפורש את האמונה ברצון חופשי של הכוכבים וקובע שהשפעתם טבעית לגמרי,²⁸ כלומר יש לכוכבים כוחות, אך כוחות אלו פועלים כמערכת טבעית מוחלטת, ולפיכך אי אפשר לרצותם, ואסור אף לנסות לעשות כן.²⁹ עיקר דיונו של אלבו באסטרולוגיה מובא בפרק ד של המאמר הרביעי בספר העיקרים. בתחילת הפרק אלבו מביא שתי דעות סותרות: דעת הפילוסופים, שהכוכבים אינם פועלים אלא כמשפיעים על האיכויות השונות בלבד, ודעת הוברי הכוכבים, האסטרולוגים, הסבורים שהכוכבים קובעים את כל גורלו של האדם. ברוב הפרק המחבר מאשש את דעת הפילוסופים ומבטל את דעת הוברים משלושה טעמים: ראשית, הקווים שהוברים מותחים בין הכוכבים כדי לסרטט את המזלות אינם מושגים מן החוש או מכל מקור מהימן אחר; שנית, ראיותיהם מן הניסיון אינן מוכיחות דבר, שהרי גם בעלי אמנויות ניחוש אחרות (גורלות החול וכדומה) טוענים שאומנויות אלו מוכחות מן החוש, וכפי שאלבו קובע "שכל זה הוא דבר שאין עניין אמתי בעצמו אלא במקרה גמור"; שלישית,³⁰ גם אם נודה להנחותיהם, תצפיותיהם אינן הכרחיות, שהרי במלחמה או במגפה מתים בעת ובעונה אחת אנשים רבים בעלי מזלות שונים.³¹ אלבו מסיים את דיונו בהשפעת הכוכבים בקביעה השונה מן הדיון באותו פרק:

אלא שהדעת האמתי הוא, שמכאן יש להוכיח שהוראות הכוכבים אינן הכרחיות, ושאף על פי שנראה קצתם מתקיימות כפי משפט האצטגנינים על האנשים, מכל מקום כבר אפשר שיבטלו מפנים רבים, אם בסיבת הבחירה או בסיבת איזה זכות או מצווה.³²

תש"ם, עמ' 83-92, הטוען שמשמעות דברי הרמב"ם בחלק ג' פרק נג אינם שהצדיק יינצל, אלא שפגעי העולם אינם נוגעים בצדיק שכבר שוכן בעולם השכלים).

²⁷ לדוגמה, ספר העיקרים, מאמר ד, פרקים טז, יח-יט. על האסטרולוגיה והמגיה האסטרלית בימי הביניים עיין ד' שוורץ, אסטרולוגיה ומגיה בימי הביניים, ירושלים תשנ"ט.

²⁸ בספר העיקרים, מאמר א', פרק יד, הוא מוסיף שעכן חטא בעבודת כוכבים כדי לרצותם.

²⁹ על האיסור לעסוק במגיה לסוגיה אצל אלבו עיין ספר העיקרים, מאמר ג, פרק ח. אין הוא שולל שם את המגיה האסטרלית מכול וכול, אך הוא אוסר אותה ומדגיש את ההבדל בינה ובין הנבואה. הבחנה זו חשובה, כי לשיטתו המטרה העיקרית של המגיה לסוגיה היא הגדת העתידות. על השוני בין נבואה לאסטרולוגיה אצל אלבו עיין קרייסל, עמ' 514-516. על היתרונות שיש לנבואה על האסטרולוגיה בהגדת העתידות עיין ספר העיקרים, מאמר ד פרק מג; קרייסל, עמ' 537.

³⁰ ספר העיקרים, מאמר ד, פרק ד. בהמשך אלבו מסייג את דעתו ואומר כי ייתכנו אנשים היכולים לעשות פעולות אלו. משמעותה האמתית של אמירה זו תלויה באפשרויות בדבר עמדתו האמתית של אלבו, כפי שיידון להלן.

³¹ על טענת הוברים שמזל הכלל עולה על מזל הפרט אלבו משיב כי היא יפה רק לסיבות הטבעיות, אך גם בסיבות הבחירות אנו מוצאים שאנשים רבים שלכל אחד מהם מזל אחר יכולים להחליט לעשות מעשה שיביא למות כולם גם יחד.

³² שם. בהמשך אלבו מביא ראיות לגישה זו מראב"ע וממדרשים. על הבחירה החופשית אצל ראב"ע עיין ר' ישפה, פרשנות פילוסופית של המקרא: ר' אברהם אבן עזרא, תל אביב תשנ"ו, עמ' 108-115; 'ה כהן, הגותו הפילוסופית של ר' אברהם אבן עזרא, ראשון לציון תשנ"ו, עמ' 242-268.

על פי הנאמר, כאן הכוכבים משפיעים על גורלם של בני האדם, אלא שהשפעתם קלה ביותר, כי בחירת האדם, זכויותיו והמצוות שעשה יכולות לבטל את גזרותיהם. אם כן, סוף הפרק מתיישב טוב משאר הפרק עם שאר האמירות בספר העיקרים, שהרי על פי שלוש הסיבות שהובאו שם (בייחוד הסיבה הראשונה והשנייה), אי אפשר להאמין כלל בהשפעה כלשהי של הכוכבים, ובזה יש סתירה לנאמר במקומות אחרים בספר ובסוף הפרק.

לדעתי, יש שתי אפשרויות לפתור בעיה זו, וקשה לקבוע איזו מהן נכונה.³³ אפשר שבאמת האמין אלבו שיש לכוכבים השפעה כלשהי במסגרת חוקי הטבע, כדבריו בכמה מקומות בספר³⁴ ובסוף דיונו באסטרונומיה. שאר הטענות, השוללות לכאורה מכול וכול את השפעת הכוכבים, נועדו להוסיף טענות נגד הדטרמיניזם הקשוח של ההוברים, אף על פי שאלבו עצמו לא החזיק במסקנות הקיצוניות הנגזרות מטענות אלו. לפי גישה זו, כל טענותיו של אלבו מכוונות למסקנה שגזרת הכוכבים אמנם קיימת, אך ניתן לבטלה על נקלה.³⁵

אפשרות אחרת היא שאלבו אכן שלל מן הכוכבים השפעה כלשהי, והאמירות על שפע הבא מן הכוכבים בסוף פרק ד' תכליתן לוודא שגם מי שלא השתכנע מטענותיו נגד גזרת הכוכבים לא יאמין בדטרמיניזם קשוח או בצורך לרצות את הכוכבים. בזה מותר אלבו לאנשים אלו את האמונה בהשפעת הכוכבים אך מבטל את תוצאותיה ההרסניות הן בתחום העבודה הזרה הן בתחום האמונה בדטרמיניזם.³⁶

לפי ההסבר הראשון אלבו מאמין שיש לכוכבים השפעה, אך השפעה זו קלה ביותר, כי בחירת האדם השייכת לרובד של המציאות, שהוא גבוה מן הרובד של הכוכבים, יכולה לשנותה.³⁷ לפי ההסבר השני, לדעת אלבו אין לכוכבים כל השפעה על מעשה האדם.

ידיעת האל

אלבו עוסק בידיעת האל בשני מקומות.³⁸ במאמר ב, אגב דיונו בתוארי האל, אלבו מביא את גישת הפרדוקס של הרמב"ם, שלפיה ידיעת האל שונה מידיעתנו שוני שאיננו בהשגתנו,³⁹ אך במקומות שלדעת שוורץ משקפים רובד אזורי בחיבורו של אלבו הוא

³³ וכמוכבן, אפשר עוד שאלבו ליקט טענות מכמה מקורות מבלי להתאימן זו לזו, כשיטת גוטמן ומקצת החוקרים שקדמו לשוורץ ולארליך.

³⁴ לדוגמה, ספר העיקרים, מאמר ד, פרק כא.

³⁵ אפשר להוסיף שהטענות נגד עצם האמונה בהשפעת הכוכבים נועדו גם להגן על אלבו עצמו מפני השכלתנים השוללים מן הכוכבים כל השפעה. אך פירוש זה איננו סביר, משום שהתחושה הכללית העולה מן הספר (המייצגת את העמדה הגלויה הנאמרת לצורך פוליטי) מתאימה לעמדה המצדדת בהשפעת הכוכבים יותר מאשר לעמדה השכלתנית.

³⁶ וכמוכבן, גם כאן אפשר לטעון שאלבו ביקש להסתיר את עמדתו האמתית מן ההוברים, שהיו פלג חזק בקהילה היהודית בימיו.

³⁷ עמדה זו תואמת את עמדת רבו של אלבו רבי חסדאי קרשקש. על עמדתו עיין דוקטורט, עמ' 285-286; אור השם, מאמר רביעי, דרש רביעי.

³⁸ מלבד אמירות כלליות שהאל יודע את העתיד (בלי הסבר כיצד הוא יודע את העתיד) המובאות גם בשאר הספר (לדוגמה, ספר העיקרים, מאמר א, פרק יג).

³⁹ לדוגמה, ספר העיקרים, מאמר ב, פרק יג.

קובע שיש להבחין בין הפן הטוב של הידיעה ובין הפן הרע שבה, וכי עלינו לשלול מן האל את הפן השלילי מכול וכול ולהגדיל עד אינסוף את הפן החיובי.⁴⁰ דיונו העיקרי בידיעת ה' מובא בספר העיקרים, כלל ד פרקים ב-ג. בפרק ב אלבו מתאר את ההתנגשות שבין חֲכָמוֹת שונות. הוא פותח בדוגמה מן המחלוקת שבין חֲכָמוֹת התכונה לחֲכָמָה הטבעית בדבר קיומו של גלגל שמרכזו איננו מרכז העולם.⁴¹ הוא מוסיף שיש גם מחלוקת בסיסית (שיסודה בהנחות של כל אחת מן החֲכָמוֹת הללו) בין הפילוסופים, הקובעים שאין האל יודע את מעשי האדם ושל אדם יש בחירה ממשית, ובין חכמי התכונה, הטוענים שלא ידע מוחלטת ולאדם אין כל בחירה. פתרונו של אלבו בפרק הזה הוא לסמוך על החוש (המורה שיש לאדם בחירה). הוא פוסק מצד אחד שהאל יודע (שהרי הוא מגלה את העתידות לנביאים), ומצד אחר יש לאדם בחירה חופשית (בגלל הצלחת השתדלות האדם והגמול). פרק ג ממשיך באותו קו ומצהיר שאין להסתמך כלל על החכמות החולקות אלא על החוש בלבד.⁴² כאן הוא מביא את דברי הרמב"ם שלא ניתן להבין את ידיעת האל, משום שהיא זהה לעצמותו, ואם כן, הבנת ידיעתו היא הבנת עצמותו והזדהות עמה, ולפיכך הפתרון למתח בין בחירה לידיעה הוא פרדוקס מוחלט.

לפנינו דוגמה נוספת לשיטה של אלבו בעניין תוארי האל.⁴³ ברוב פרקי הספר הוא חוזר על שיטת הרמב"ם בידיעה וקובע שיש פרדוקס מוחלט בנושא זה. אף על פי כן בפרק אחד (שבו מצוי, ככל הנראה, הפן האזוטרי של הספר) הוא מביא פתרון המצוי בין גישתו של הרמב"ם ובין גישתו של רח"ק: הוא מבדיל בין הפן החיובי של הידיעה ובין הפן השלילי שבה וקובע שעלינו לחייב לאל אינסופיות של הפן החיובי ולשלול ממנו כליל את הפן השלילי.⁴⁴ בכל מקרה ובכל הרבדים של ספרו ר' יוסף אלבו מקפיד שלא יהיה מצב שבו ידיעת האל תוכל לסתור את בחירתו החופשית המוחלטת של האדם.

המנגנון הפנימי של הנפש

כאמור, ר' יוסף אלבו מקפיד לתת לאדם בחירה חופשית ממשית מוחלטת,⁴⁵ ולשיטתו אין שום גורם פסיכולוגי או חיצוני (כולל השפעת הכוכבים) שביכולתו להכריח את הבחירה האנושית לכיוון מסוים. לדעתו, הבחירה איננה סוף תהליך פסיכולוגי ידוע מראש⁴⁶ אלא תהליך שבו נוצרת בנפשו של האדם יכולת להביט במציאות ולהוביל אותה למקומות שונים. להלן ננתח את התהליך הפסיכולוגי שמוביל את האדם לבחירה וננסה לעמוד במדויק על הגורמים היוצרים את החופש האנושי המוחלט.

⁴⁰ ספר העיקרים, מאמר ב, פרק כא.

⁴¹ המחלוקת הזאת הייתה בין חכמי הטבע (פיזיקה) לאסטרוולוגים (התכונה), ויסודה עוד בעת העתיקה: אריסטו קובע שכל הגלגלים מרכזם בכדור הארץ, ואילו תלמי פוסק על פי תצפיותיו שיש גלגלים שמרכזם איננו כדור הארץ.

⁴² על גישתו הספקנית של אלבו כלפי כוחות השכל עיין ארליך, עמ' 209-212; 231-233.

⁴³ עליה עיין הערה 2.

⁴⁴ על השורשים הנוצריים של עמדה זו עיין גוטמן.

⁴⁵ יש לציין שאלבו גם מכיר בהשפעת הטבע של האדם (המזג החומרי שלו). עיין לדוגמה ספר העיקרים, מאמר ראשון פרק כה; מאמר שלישי פרק ו-ז (שם הוא גם מדבר על שטיפת התאוה שגורמת לאדם לחטוא מכיוון שאיננו מסוגל עוד להבחין בין טוב לרע); פרק לה.

⁴⁶ כגישת רבו, רבי חסדאי קרשקש.

בפרק ל"ו של המאמר השלישי⁴⁷ ר' יוסף אלבו מתאר כמה מתנאי הבחירה האנושית:

והפעל הבחירי הגמור הוא הפועל שכשיעשה אותו האדם יהיה יודע לעשות ההפך ויכול לעשותו מבלי שום מעיק ולא שום מונע אחר, ויבחר לעשות הפועל ההוא על זולתו. אבל אם לא ידע ויבחין לעשות ההפך, ויפעל מה שיפעל בזולת בחינה בין הדבר ההוא ובין הפכו, אלא במקרה או מפני ההרגל והמנהג או מפני שאינו יכול לעשות ההפך, אין זה פועל בחירי שישובח האדם עליו אם הוא טוב או יגונה אם הוא רע.⁴⁸

ראשית, האדם זקוק ליכולת ממשית וידיעה של שני חלקי האפשר. רק אדם שמסוגל לעשות את המעשה הטוב ואת המעשה הרע וגם יודע איך לעשות אותם ייחשב בעל בחירה.⁴⁹ שנית, על האדם להיות מודע לבחירתו בזמן הבחירה, וגם אם יש לו יכולת בכוח לעשות את שני חלקי האפשר ולדעת מה הם, ר' יוסף אלבו דורש שיכולת זו תצא מן הכוח אל הפועל כדי שהמעשה יהיה בחירי. המעשה הנעשה באקראי או בגלל מנהג אפילו בידי האדם היכול להבחין בין הטוב לרע ולעשות את שני חלקי האפשר לא נחשב בחירה מכיוון שהוא לא השתמש ביכולתו ולא היה מודע לאפשרות הבחירה בזמן המעשה.

התנאים שציין כאן ר' יוסף אלבו לבחירה הם משלוש קטגוריות שונות: התנאי הראשון דורש יכולת ממשית לעשיית שני חלקי המעשה. כאן אלבו שולל כל סוג של דטרמיניזם (פסיכולוגי, אסטרלי וכדומה) המונע מן האדם את האפשרות הממשית לעשות אחד מחלקי האפשר. התנאי השני ייחודי לאדם,⁵⁰ מכיוון שהדעת היא חלק מן הנפש השכלית של האדם ואיננה קיימת בחיות.⁵¹ ר' יוסף אלבו קובע שלא די שהאדם יוכל לעשות את שני חלקי האפשר, אלא אף עליו לדעת מה הם טוב ורע.⁵² שני התנאים האלה קיימים באדם לפני זמן הבחירה ואינם קשורים לתהליך הפסיכולוגי שבנפשו של האדם בזמן הבחירה. התנאי השלישי הוא ההפעלה בפועל של כלל המערכת הפסיכולוגית ברגע הבחירה. כדי שפעולה תיחשב בחירה ותהיה ראויה לגמול על האדם להיות מודע לאפשרות לעשות כל אחת משתי האפשרויות ולדעת שהוא בוחר בטוב ובורח מן הרע.

⁴⁷ אגב הנושא של האהבה לאל. על הנושא הזה עיין W. Z. Harvey, "Albo on the Reasonlessness of True Love", עיון 49 (2002), עמ' 83-86.

⁴⁸ ספר העיקרים, מאמר שלישי פרק לו.

⁴⁹ בהמשך הפרק ר' יוסף אלבו מציין שהקרוב שמקריבים הכסילים איננו נחשב להם זכות מכיוון שאינם יודעים לעשות את הרע. על שפרעה שחרר את בני ישראל מכיוון שנאנס על ידי המכות ולכן לא נחשב לו לזכות על המעשה הזה עיין ספר העיקרים, מאמר רביעי, פרק כה. שם אלבו מציין עוד שחיזוק הלב שהאל עשה לפרעה הוא האפשרות לחזור לטבע בחירתו ללא השפעתן הטובה של המכות ולא ביטול הבחירה הממשית (שלא כדעת הרמב"ם, שמונה פרקים, פרק ח).

⁵⁰ להלן נראה שאצל ר' יוסף אלבו החיות פועלות בדרך דטרמיניסטית לחלוטין, אך היו הוגים אחרים (כגון ר' יצחק פולקר ור' יצחק אלבלג) שקבעו שגם לחיות יש אפשרות ממשית לעשות שתי פעולות שונות (על כך עיין צדיק, פולקר וצדיק, רצון החיות).

⁵¹ על החיות בהגותו של ר' יוסף אלבו עיין בין השאר ספר העיקרים, מאמר שלישי, פרק א; מאמר רביעי, פרק י, מא. על שהרצון שייך לחלק החי של הנפש עיין שם, מאמר רביעי, פרק ל.

⁵² לכן מעשיהם של הכסילים מקריבי הקרבנות לא ייחשבו להם זכויות מכיוון שהם לא יודעים את הרע.

יש לציין שעל פי חלוקה זו רק אדם שבוחר ביודעין ברע יהיה חייב בעונש, אבל אדם שעושה את הרע מתוך הרגל או מנהג (קל וחומר אדם שפשוט איננו יודע את הטוב) לא יקבל על מעשיו כל עונש מכיוון שהם לא היו בחיריים.⁵³ מכאן אפשר לסכם שכדי שתהיה בחירה ר' יוסף אלבו דורש את קיום היכולת, הדעת והמודעות. התנאים האלו יוצרים את המערכת הפסיכולוגית של הבחירה, שהיא האחראית לחופש של האדם, אך אינם קובעים לאיזה צד תלך אותה בחירה. הרי על פי אלבו התנאי הראשון של הבחירה הוא יכולת ממשית להוביל את אותה בחירה לכל אחד משני ההפכים הסותרים. אפשר ללמוד מכאן שכל הגורמים האלו, בכללם הידיעה בפועל שמעשה מסוים הוא טוב או רע, אין די בהם כדי להבטיח בחירה בכיוון מסוים. לפיכך יש גורם אחר בנפש האדם שהוא האחראי להובלת הבחירה לאחד משני הכיוונים. כפי שנראה להלן הגורם הזה הוא הרצון. ואלה דבריו בפרק כז של המאמר הרביעי:⁵⁴

ונאמר שהפעולות האנושיות שעליהן ישובח האדם או יגונה, הנה הן הפעולות הרצוניות הנעשות בבחירה, וזה כשיהיה העושה אותם יודע בעת עשייתן שהוא עושה הפעולה ההיא ורוצה בעשייתה ובוחר בה על זולתה. ולזה יתנצלו השיכורים על הפעולות שעושין בעת השכרות לומר שעשאוים בלא ידיעה, ואף על פי שיעשום ברצון ובבחירה. וכן לא נאמר שיגונה האדם על הפעולות הנעשות שלא ברצונו, אף אם נעשו מדעתו ובבחירתו, כלומר שהוא יודע בעת עשותו הפעולה ההיא ובוחר בעשייתה יותר מסבול העונש שמענישין אותו אם לא יעשנה, ואולם אחר שאין נעשית ברצונו אלא מהכרח האונס, לא יגונה עליה.⁵⁵

בתחילת פסקה זו רואים שהפעולות היחידות שעליהן יקבל האדם שכר ועונש הן הפעולות הרצוניות הנעשות בבחירה. על פי מה שנאמר בקטע הקודם אפשר להבין שיש שני סוגים של פעולות רצוניות: פעולות הנעשות ברצון ללא בחירה ופעולות הנעשות ברצון ובבחירה. הפעולות הרצוניות משותפות לאדם ולחי ובאות במידה רבה מן החלק החי של האדם.⁵⁶ מה שהופך פעולה רצונית (המשותפת לאדם ולחיה) לפעולה שניתן לתת עליה שכר ועונש הוא הצירוף של הבחירה. בהמשך אלבו מציין שהשיכורים מתנצלים על שבחרו ורצו לעשות בזמן השכרות מכיוון שלא היו במצב של דעת (שכאמור הוא אחד מתנאי הבחירה).⁵⁷

⁵³ נרחיב בעניין זה להלן.

⁵⁴ הפרק הזה עוסק בתשובה של האדם.

⁵⁵ ספר העיקרים, מאמר רביעי, פרק כז. בהמשך הפרק אלבו מתאר את הקשר בין הרצון ובין קבלת הגמול. האדם מקבל גמול על פעולותיו רק אם איננו מתחרט עליהן. אך אם הוא מתחרט על פעולה כלשהי, משמע שאין רצונו שלם עם עשיית הפעולה, אלא הוא עשה אותה בגלל אונס כלשהו. עוד מציין אלבו שיש דברים מסוימים שעל האדם להיות מוכן לסבול כל אונס ולא לעשותם (כמו המרת דת) ולכן אם הוא בוחר לא לעמוד באונס ולעשות את אותה פעולה, חטאו מיוחס לרצון ולא לאונס.

⁵⁶ ספר העיקרים, מאמר רביעי, פרק ל. על ייחוס הרצון לכוה החי שבאדם עיין צדיק, רצון החיות וצדיק, פולקר (אצל ר' יצחק פולקר ור' יצחק אלבלג); ד' שוורץ, "בעיית הרע במשנתו של ר' שם טוב אבן שפרוט", דעת 19 (תשנ"ז), עמ' 161-162 (אצל ר' חסדאי אבן שפרוט).

⁵⁷ אמירה זו אינה סותרת את הנאמר לעיל, שכן כאן אלבו מדבר על רבדים אחרים של דעת. השיכור רוצה לעשות פעולה מסוימת ובוחר אותה על פני האפשרויות האחרות על פי הידיעה שהוא חושב שיש

בסוף הפסקה אלבו מביא את הדוגמה של מעשה הנעשה בבחירה ולא ברצון. האדם איננו מקבל כל גמול על פעולות אלו. לדוגמה, מסומם מאיים על אדם בסכין ומבקש ממנו כסף לקנות סמים. ברור שאדם שבחר במצב הזה לתת לאותו מסומם כסף לא יישפט על שנתן למסומם כסף לקנות סמים, שהרי רצונו לא היה שלם עם בחירתו. מכאן אפשר להבין את מהות הרצון, שעל פי אלבו הוא ההעדפה הראשונה של האדם (או החיה). אבל הבחירה מטבעה צריכה להיות נוגעת למצב הספציפי של כל פעולה ולאפשרויות ולהשלכות של כל אחת מהן. לכן כדי שהאדם יהיה אחראי על פעולתו נדרש מרכיב הבחירה וגם מרכיב הרצון. פעולה הנובעת מרצון ללא בחירה יכולה לנבוע מהעדפה לא שקולה הדומה לזו של כל חיה. אך בחירה ללא רצון יכולה לנבוע ממצב בדיעבד ואיננה תוצאה של ההעדפה הפנימית של האדם. בכל אחד מן המצבים האלו הפעולות לא יכולות להביא לאדם כל גמול מכיוון שאינן נובעות ממנו די הצורך.

לאחר שראינו שנדרשים רצון ובחירה כדי שפעולה תיחשב אחריותו של האדם, השאלה העיקרית שנותרה היא: מה היחס בין שני הגורמים המרכזיים האלו? מדבריו של אלבו בכמה מקומות עולה שהרצון הוא הגורם הפסיכולוגי המניע את הבחירה לכיוון מסוים. לדוגמה, בתחילת הפרק התשיעי של המאמר הראשון⁵⁸ אלבו מדגיש את יכולת הבחירה של האדם:

ואף המכחישים השכר והעונש הנפשי יודו על היות הבחירה מוחלטת ביד האדם ושאינו לו מעיק עליה, ובה יוכל לבחור מה שירצה ולכוון פעולותיו אל תכלית מה.⁵⁹

מכאן אפשר להבין שהיחס בין הרצון ובין הבחירה הוא שהרצון מביא את הבחירה לצד מסוים. האדם בוחר במה שהוא רוצה, קרי, אם האדם רוצה לעזור לעני, הבחירה מראה לו איך לעזור לאותו עני טוב ככל האפשר. הבחירה אף נותנת לו להבין שיש לו אפשרויות אחרות (להוציא את כספו על מותרות), אך רצונו הטוב מביא אותו לבחור בטוב ולתרום את כספו לעני. העמידה של הרצון הגולמי מול האפשרויות האחרות בגלל תהליך הבחירה לא תמיד משנה אותו, אך ההבנה שיש אפשרויות אחרות מעמידה את הרצון במבחן ומקנה משמעות לפעולת האדם. אדם בעל אותה רמה של ידיעה ושל מודעות אך בעל רצון רע יבחר במודעות מלאה ברע.⁶⁰ לפיכך אפשר לסכם שעל פי ר' יוסף אלבו הבחירה (על שלושת תנאיה – היכולת, הדעת והמודעות) מאפשרת לאדם להיות חופשי ומודע למעשיו, אך את הכיוון של פעולותיו יקבע רצונו הטוב או הרע ולא הבחירה עצמה.⁶¹

כאן ראינו אפוא שלרצון תפקיד חשוב בתהליך הפסיכולוגי המוביל לבחירה. עתה ננסה לראות מה הוא טיבו של הרצון בהגותו של ר' יוסף אלבו.

לו בשכרותו. אך לאחר שהשפעת היין סרה ממנו הוא מבין שידיעתו שהייתה לו בשכרותו לא הייתה אמיתית ולכן הוא מתחרט על פעולתו ולא מקבל עליה גמול.

⁵⁸ פרק העוסק בהתחלות הדת הנימוסיות, שהבחירה כלולה בהן.

⁵⁹ ספר העיקרים, מאמר א, פרק ט.

⁶⁰ עיין עוד בעניין זה 'ספר עיקרים', מאמר ג, פרק לו.

⁶¹ לכן האדם המתחרט על מעשיו, קרי, המבטל את רצונו לעשות אותם בדיעבד, מבטל את הגמול (הטוב או הרע) על אותו מעשה. עיין ספר העיקרים, מאמר ד, פרק כח.

בפרק ב של המאמר השני⁶² אלבו מתאר את הדרך שבה פועל הרצון:

הפועלים שני מינים: מין לא יפעל בעצם וראשונה אלא דבר אחד – כחום האש יחמם וקור השלג יקרר. וזה המין נקרא פועל בטבע לא בכוונה ורצון. ומין יפעל פעולות הפכיות, והוא הפועל בבחירה ורצון, יפעל דבר בעת שירצה ויפעל ההפך בעת שירצה.⁶³

כאן רואים שיש הבדל עמוק בין הפועלים בטבע לפועלים ברצון.⁶⁴ מהותו של הפועל בטבע לעשות פעולה אחת בלבד, כמו שהאש מחממת, ואילו הפועל ברצון ובבחירה מסוגל לעשות את שתי הפעולות ההפוכות ומשנה את טבעו על פי רצונו. בקטע הזה⁶⁵ שוב רואים שהפועל בבחירה וברצון מחליט על כיוון פעולתו באמצעות הרצון. אפשר לסכם את דיונו במנגנון הפסיכולוגי של הבחירה אצל אלבו בקביעה שהרצון האנושי⁶⁶ על פי גישתו של אלבו הוא המניע החשוב הקובע את הכיוון של מעשה האדם, מכיוון שבמצב נתון הוא יכול לעשות את שני ההפכים. והבחירה היא שמקנה לרצון הזה משמעות, מכיוון שאותו רצון צריך להתמודד עם הידיעה שאפשר לעשות דבר אחר ועם ידיעת טיבן של כל הפעולות העומדות לרשות האדם. טיבו של האדם נקבע אפוא על פי רצונו (הטוב או הרע), אך רק תהליך הבחירה השכלי ביסודו נותן משמעות לרצון הגולמי וגורם לאדם לקבל גמול טובה או רעה.

סיכום

בתחילת המאמר ראינו שר' יוסף אלבו מקפיד בדיונו בבחירה, באסטרולוגיה ובידיעת השם להשאיר מקום לבחירתו הממשית של האדם – ניגוד ברור ומודע לעמדתו של מורו, ר' חסדאי קרשקש. בחלק השני ניתחנו את התהליך הבחירה וראינו שרצון האדם הוא המניע את כיוון פעולתו הסופית, ואילו הבחירה על מרכיביה הופכת את הרצון הגולמי לתהליך מודע באחריותו של האדם.

בעמדותיו על הבחירה ר' יוסף אלבו ממשיך את הקו המרכזי של רוב ההוגים היהודים בימי הביניים, התומכים בבחירה ממשית של האדם ולא בדטרמיניזם. לפנינו עוד דוגמה

⁶² הפרק הזה, כרוב הפרקים העוסקים ברצון בספר העיקרים, דן ברובו בשאלת בריאת העולם. על בריאת העולם עיין ארליך, עמ' 94-111. על מהות הרצון בזיקה לבריאה עיין גם ספר העיקרים, מאמר א, פרק כג; מאמר ב, פרקים ב-ג.

⁶³ ספר העיקרים, מאמר ב, פרק ב. בהמשך שני הפרקים אלבו מביא דיון בהשוואה בין רצון האל לרצון האדם ומסיים אותו בקביעה שרצון האל שונה בתכלית מרצונו. יש לציין שהדיון של אלבו במהות הרצון האלוהי מלא בסתירות. שאלת דעתו האמתית של אלבו בנושא הזה תלויה בקביעת דעתו על תוארי האל. על הנושא הזה עיין לעיל, הערה 2. עתה אבסס את קביעותיי על השיטה של שוורץ וארליך בעניין התארים, קרי, שעמדתו האמתית בנושא הזה דומה במקצת לזו של רבו, רבי חסדאי קרשקש, ואיננה תואמת את עמדת הרמב"ם, שהוא מזכיר פעמים רבות להסתרת עמדתו האמתית והחדשנית.

⁶⁴ על ההבדל הזה עיין עוד ספר העיקרים, מאמר ד, פרק ח. שם אלבו מביא את התגלות היבשה להוכחה שהאל ברא את העולם ברצון ונגד חוקי הטבע (הקובעים שהמים צריכים להיות מעל לאדמה).

⁶⁵ במשפט האחרון כאן נקבע שהפועל בבחירה וברצון עושה מעשה אחד בעת שהוא רוצה לעשות אותו ואת ההפך כשהוא רוצה לעשות את ההפך.

⁶⁶ שלא כרצון החיות הפועל לפי הטבע.

שתלמידיו של ר' חסדאי קרשקש לא המשיכו את חידושיו הפילוסופיים של רבם אלא חזרו לעמדות שהיו מקובלות בהגות היהודית הפילוסופית שקדמה לו.⁶⁷ ובתהליך הפסיכולוגי המוביל אל הבחירה ר' יוסף אלבו קרוב מאוד לעמדתו של ר' יהודה הלוי הקובע אף הוא שהרצון הוא המניע של הבחירה האנושית, ואילו הבחירה (בעיקר ה'פכר'⁶⁸ שבה) הופכת אותו למעשה שהאדם יכול לקבל עליו אחריות וגמול.⁶⁹ אלא שאצל ריה"ל אין הבדל ניכר בין רצון האדם לרצון החיות (שאף הן בעלות בחירה אך ללא אחריות), ואילו אצל ר' יוסף אלבו יש הבדל כזה. לדעתו רצון החיה הוא תוצאה של הסביבה הטבעית בלבד (עמדה הדומה לזו של הרמב"ם ולא של ריה"ל),⁷⁰ אבל רצון האדם מסוגל לנטות לכמה כיוונים במצב נתון אחד.

אפשר לסכם אפוא שבנושא הבחירה ר' יוסף אלבו משלב בין עמדת ריה"ל לעמדת הרמב"ם ואיננו קרוב כלל לעמדתו המקורית של רבו, רבי חסדאי קרשקש.

⁶⁷ על הנושא הזה בזיקה לנסיים עיין א' רביצקי, דרשת הפסח לר' חסדאי קרשקש ומחקרים במשנתו הפילוסופית, ירושלים תשמ"ט, עמ' 69-110.

⁶⁸ על שהמילה 'פכר' לא תורגמה תרגום אחיד בימי הביניים ולכן היה קשה להוגים יהודים להבין את גישותיהם של ריה"ל והרמב"ם בנושא הבחירה עיין ש' צדיק, "מובנן של המילים 'פכר' ו'והם' בערבית יהודית ובעיית תרגומן לעברית בימי הביניים", שעתיד להתפרסם ב'לשוננו'.

⁶⁹ כוזרי, מאמר ה, סימן כ (ככל הנראה הקטע שם הוא המקור להגדרת הבחירה של אלבו). על גישתו של ריה"ל בבחירה עיין ש' צדיק, "מבנה הנפש ובחירת האדם אצל רבי יהודה הלוי", שעתיד להופיע בכרך התשיעי של היספניה יודאיקה.

⁷⁰ על עמדתו של הרמב"ם בדבר רצון החיות עיין S. Pines, "Abul Barkat Poetics and Metaphysics", *Scripta Hierosolymitana* 4 (1960), pp. 120-198; בייחוד עמ' 196-197; מורה נבוכים, חלק ב, בהערה ובפרק א. על גישתו של הרמב"ם בעניין רצון האדם והתהליך הפסיכולוגי שהוא עובר עיין S. Sadik, "Maimonides's Mechanism of Choice", שעתיד להופיע ב- *AJS Review*, ושם אני גם מסכם את העמדות במחקר בעניין זה.